

RELIGIEUS BEGRAVEN

Levensbeschouwingen geven antwoord op de drie belangrijkste levensvragen:

verleden: de vraag naar de oorsprong

heden: de vraag naar zingeving

toekomst: de vraag naar 'na de dood'

In het antwoord op de vraag wat er na de dood gebeurt, zijn drie antwoorden te onderscheiden:

hiermaals: het leven is eindig, de dood is het einde

hiernamaals: het leven is eindig, de dood is een grens

hiernanogmaals: het leven is niet eindig, de dood is een overgang naar een nieuw leven

Het levensbeschouwelijke landschap is zeer divers.

Hoe is op begraafplaatsen die levensbeschouwelijke, c.q. religieuze verscheidenheid terug te vinden?

RELIGIE 18 - JODENDOM 1 - ALGEMEEN

JODENDOM

Het Jodendom is de religie van het joodse volk en één van de oudste monotheïstische godsdiensten, ongeveer 3000-4000 jaar geleden ontstaan in het Midden Oosten. De stamvader van het joodse volk is aartsvader Abraham, terwijl Mozes de wetgever van de joodse religie is.

Het belangrijkste heilige boek van de Joden is de **TeNaCH**, het Oude Testament in het christendom, dat uit drie delen bestaat: de Thora, de 5 boeken van Mozes met daarin de wetten en gedragsregels; de Nebi'im, de boeken van de profeten; en de Chetoebim, de (overige) geschriften. In de **Talmoed** worden de gedragsregels, bestaande uit 248 geboden en 365 verboden door rabbijnen uitgewerkt.

Algemeen bekende voorschriften zijn o.a. het lezen en bestuderen van Thora en Talmoed, het driemaal daags bidden, het houden van de sabbat en het naleven van de spijswetten (*koosjer* eten).

Tot de religieuze rites de passage horen de *briet mila*, besnijdenis van jongens op de achtste dag, de *bar-mitswa*, de religieuze volwassenheid op 13-jarige leeftijd, de *choepa*, het huwelijk en de *lewaje*, de begrafenissen.

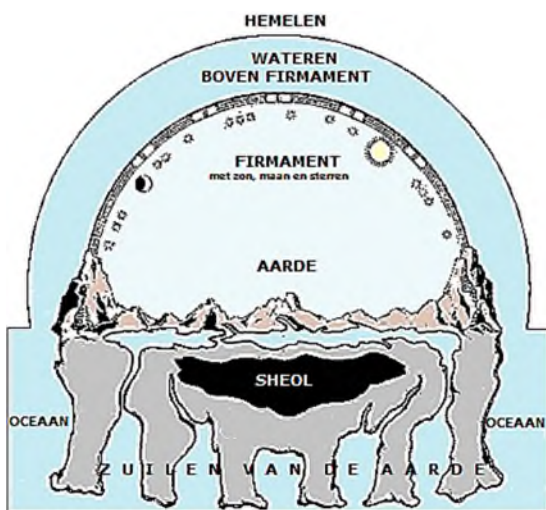
JOODS BEGRAVEN

dood en hiernamaals

Aanvankelijk was er binnen het Jodendom nauwelijks sprake van een voorstelling van een hiernamaals. Doden werden tot stof (*Gij zijt stof en tot stof keert gij terug*, Gen. 3,19) en bestonden voort als schimmen in de *Sheol*, de onderwereld. Pas in het late Jodendom komt voorzichtig de verwachting van een opstanding uit de doden (*En velen van hen die slapen in het land van het stof, zullen ontwaken*, Dan. 12,2). Het hangt samen met de Messiaanse heilsverwachting, dat Jahweh zijn rijk -van levenden en opgestane doden- op aarde zal vestigen. Na de komst van de Messias zal er een scheiding plaatsvinden, die in sommige opvattingen al na de dood wordt gemaakt, tussen de Hof van Eden (hemel) voor de 'goeden' en de Gehinom (hel) voor de 'slechten'.

Maar het leven na de dood is in het Jodendom minder belangrijk dan het leven in het hier en nu. De tekst op een joods grafteken eindigt niet voor niets met de tekst uit 1 Samuel 25,29 *Moge zijn/haar ziel gebundeld worden in de bundel des levens*.

Ook al ben je dood, bij Jahweh leef je voort en je leeft op aarde voort door je nageslacht. En het is ook niet voor niets dat een joodse begraafplaats *Beth Chaim*, Huis der Levenden, wordt genoemd.

begraven en eeuwige grafkrust

Al kent het Jodendom verschillende stromingen op de schaal van orthodox via conservatief naar liberaal, de opvattingen over begraven, graf en begraafplaats komen veel met elkaar overeen.

De ziel van de mens komt van boven, het lichaam van de aarde. Bij de dood keert de ziel terug naar zijn bron (God) en het lichaam wordt aan de aarde teruggegeven. In Deut. 21,23 staat *Maar gij zult hem dezelfde dag nog begraven*, waaruit de Talmoed concludeert dat het lichaam in zijn geheel moet worden begraven en niet mag worden gecremeerd. Het lichaam mag ook niet worden verminkt door bijvoorbeeld obductie. Daarbij komt het geloof in de wederopstanding, waarbij vaak het visioen van de profeet Ezechiël wordt aangehaald over 'het dal der dode beenderen' (Ezechiël 37,1-14). *Dit zegt Jahwe de Heer: Ik ga uw graven openen; Ik wek u in groten getale daaruit op en voer u terug naar Israëls grond* (Ez. 37,12). Dit heeft geleid tot de plicht van de eeuwige grafkrust. Graven mogen niet geruimd en slechts in hoogst uitzonderlijke gevallen verplaatst worden.

Gustave Doré - Ezechiël 37

JOODSE BEGRAAFPLAATSEN

korte historische schets

Van oorsprong waren er bij de Joden geen vaste regels voor graf, begraafplaats en grafteken. In de tijd van de aartsvaders werden de doden bijgezet in natuurlijke grotten, later in kunstmatig aangelegde grafkamers en catacomben. In Genesis 23 wordt verteld over Sara's dood en begrafenis: *Daarop begroef Abraham zijn vrouw Sara in de grot op de akker van Makpela, ten oosten van Mamre of Hebron, in Kanaän. Zo werd het stuk grond met de grot door de Hethieten aan Abraham overgedaan en kreeg hij een eigen begraafplaats* (Gen. 23,19-20). In Gen. 25,9 wordt hij in dezelfde grot begraven. Volgens de joodse traditie werden in die grot de Bijbelse paren Adam en Eva, Abraham en Sara, Izaäk en Rebecca en Jacob en Lea bijgezet. De *Grot van de Patriarchen* in Hebron is nog steeds een pelgrimsoord voor Joden en moslims.

Gustave Doré - Genesis 23

In de vroege middeleeuwen ontwikkelde zich in Europa het begraven in een enkel (zand)graf. Er werden begraafplaatsen aangelegd met individuele graftekens met slechts Hebreeuws grafscript. In de Renaissance werd de steen kunstzinniger vormgegeven en kwamen naast eenvoudige versieringen in toenemende mate joodse symbolen voor. Pas vanaf de 19^e eeuw traden er door emancipatie en gelijkstelling van de Joden als burgers assimilatieverschijnselen op en werden graftekens aangepast aan de gebruiken van de christelijke omgeving.

ontwikkeling van grafsteen

Worms: vanaf 11^e eeuw

Hoe meer Joden geaccepteerd werden, hoe meer Joden zich assimileerden. Een mooi voorbeeld daarvan is de oudst bewaard gebleven joodse begraafplaats van Europa, 'Der Heilige Sand' in **Worms**.

De begraafplaats bestaat uit twee delen. Op het oudste stuk werd vanaf de 11^e eeuw, op het nieuwste vanaf de 18^e eeuw begraven. De vorm van de grafsteen op het oude deel bestaat uit een ruw zandsteenblok, waar op de voorkant Hebreeuwse letters zijn ingekrast. Op het nieuwe deel is een grote variatie aan grafmonumenten met Hebreeuws/Duitse of alleen Duitse tekst.

Worms: vanaf 18^e eeuw

de begraafplaats: *Beth Chaim* - Huis der Levenden

De begraafplaats staat binnen de joodse gemeenschap bekend onder een aantal namen, zoals *Gutort* (goede plaats) en *Keiwer Owe* (graf der voorvaderen). Maar het meest gebruikt wordt de naam *Beth Chaim*, Huis der Levenden, naar Job 30,23: *Ja ik weet het, gij leidt mij ten dode, naar de verzamelplaats van al wat leeft.*

Het aanleggen van een begraafplaats is altijd een eerste vereiste geweest bij het oprichten van een joodse gemeente. De begraafplaats werd ver buiten de stad aangelegd: het leven moet gescheiden zijn van de onreine dood.

In tegenstelling tot de vele regels rond de lijkbezorging hebben Joden nauwelijks voorschriften over het inrichten en onderhoud van begraafplaatsen. De voornaamste voorschriften zijn: geen beplanting aanbrengen, alleen het hoogst noodzakelijk onderhoud plegen en het plaatsen van een grafsteen. Omdat de rust van de dode op geen enkele wijze verstoord mag worden zijn beplantingen, die sappen aan de grond onttrekken, volgens de joodse wet niet toegestaan. Vaak is er op de begraafplaats wel sprake van spontaan opgekomen gras en bomen. Mochten dat vruchtbomen zijn, dan mag men geen profijt hebben van wat er op de begraafplaats groeit. Men onderhoudt er alleen het noodzakelijke.

Berlijn - Schönhauser Allee

Bratislava - Židovský Cintorín

Boedapest - Temető israelska

Wanneer een begraafplaats 'vol' is, is het Joden toegestaan boven de bestaande graven een nieuwe laag aarde aan te brengen, waarbij de afscheiding tussen beide lagen '6 handbreedtes' (= ca. 60 cm) bedraagt. Vaak werden de grafstenen op de graven van de onderste laag gelegd en werd vervolgens de zaak opgehoogd. Soms ook werden de grafstenen mee omhooggetrokken, waardoor er een woud van graftekens ontstond, zoals op de oude joodse begraafplaats in Praag.

Over het algemeen ziet een joodse begraafplaats er sober uit en geeft een grote mate van uniformiteit onder de stenen te zien: gelijkheid en gelijke behandeling van de dode dient tot uiting te komen op de begraafplaats.

Op veel joodse begraafplaatsen is er een gebouwtje voor de reiniging van de overledene en een fonteintje om de handen te wassen bij het verlaten van de begraafplaats, omdat doden onrein zijn.

Praag - oude joodse begraafplaats

Worms: fonteintje

Tilburg: reinigingshuisje

het grafteken: *de matseva*

Het plaatsen van een *matseva*, een gedenkteken op een graf is een gebruik van Bijbelse oorsprong. Gen. 35,20: *Jakob plaatste een gedenkteken op het graf van Rachel.*

Er zijn drie redenen een *matseva* op een graf te plaatsen. Ten eerste moet de plaats van het graf gemarkeerd worden, zodat de kohaniem, de priesters, vanwege de reinheidswetten afstand kunnen houden van de graven. Voor hen zijn aan de buitenkant van de begraafplaats speciale paden aangelegd. Ten tweede kan men zo het gebruik handhaven om de plaats van een dierbare overledene te bezoeken en daar gebeden uit te spreken. De derde reden ligt in het gegeven dat het zou getuigen van weinig respect voor de medemens als men hem alleen begraaft zonder enig kenmerk op aarde achter te laten.

Voor de nabestaanden vormt de plaatsing van de grafsteen de afsluiting van een fase in het rouwproces. Bij de plaatsing wordt in orthodoxe kringen *Psalm 119* gereciteerd. Deze psalm bestaat uit verzen die beginnen met de 22 letters van het Hebreeuwse alfabet. Men kiest die letters die de Hebreeuwse naam van de overledene vormen.

Er is een opmerkelijk verschil bij de inrichting van de begraafplaats tussen twee groepen Joden in Europa: de *Sefardim*, vaak Portugese Israëlieten genoemd, die te herkennen zijn aan een liggende zerk als grafteken en de *Azkenazim*, vaak aangeduid als Hoogduitse Joden, die een staande stèle plaatsen.

Ouderkerk a/d Amstel: Sefardisch

Arnhem: Azkenazisch

Het graf wordt nog geregeld bezocht, waarbij vaak op de grafsteen steentjes worden gelegd, al of niet met een papiertje eronder: een boodschap, een wens of een gebed. *Bloemen voor de levenden, stenen voor de doden*, zegt een joods spreekwoord. Niets wat leeft, niets wat groeit mag de rust van de dode verstoren. Daarom laten bezoekers als aandenken kleine steentjes achter op het graf. Het is een teken van herinnering; als je vergeten wordt ben je pas echt dood. Het gebruik stamt uit de tijd dat Joden nog nomaden waren en hun doden in de woestijn gedeeltelijk onder stenen begroeven. Door ook 'je steentje bij te dragen' werd het graf beschermd tegen wilde dieren en aaseters. Andere verklaringen wijzen op het leggen van een steentje als de archetypische herinnering aan de tocht door de woestijn vanuit Egypte naar het Beloofde Land of als een bijdrage aan de herbouw van de tempel in Jeruzalem.

Worms - Bratislava - Praag: 'je steentje bijdragen'

het grafschrift: *hier ligt verborgen*

Voor het traditionele joodse grafteken gelden nauwkeurige regels. Het grafschrift op de matseva is een beknopte biografie en daardoor vaak de enig overgebleven bron van de lokale geschiedenis.

Tussen een boventekst (*Hier ligt verborgen*) en een ondertekst (1 Samuël 25,29 *Moge zijn/haar ziel gebundeld worden in de bundel des levens*, 1 Sam. 25,29) staat de biografie van de overledene, te beginnen met de naam van de overledene, de naam van diens vader en soms van diens moeder. Het meestal ontbreken van de naam van de moeder is op zich merkwaardig, omdat volgens de definitie van het traditionele Jodendom diegene jood is die geboren is uit een joodse moeder.

Zinnen uit de Tenach, de joodse heilige boeken, of citaten uit de Talmoed omschrijven vervolgens de deugden van de dode. Op het bovendee van de steen staan vaak symbolen: religieuze functies, de familienaam of de Davidsster. Op begraafplaats Muiderberg zien we de vier religieuze functies:

kohen

leviet

mohel

sjofar

De *kohaniem*, die vaak ook de naam Cohen hebben, zijn de priesters, de nakomelingen van Aäron. Op hun grafsteen staan twee handen afgebeeld, zoals ze worden gehouden bij het uitspreken van de zegen in de synagoge. Ze houden hun handen boven hun hoofd met de vingers uit elkaar om zo zeven openingen te vormen, waardoor de zegen van God kan neerstromen op de gemeente. De *levieten* zijn de tempeldienaren, afgebeeld met een water schenkende kan en een schaal, zoals die gebruikt wordt bij de rituele handwassing van een kohen, voorafgaand aan de kohaniem-zegenspreuk. Op de grafsteen van een *mohel*, de rituele besnijder, worden zijn gereedschappen, o.a. mesje en klemmetje, afgebeeld. De *sjofar* wijst op iemand die tijdens zijn leven op de ramshoorn blies in de synagoge bij bepaalde joodse feestdagen.

Soms wordt ook de familienaam (bv. Gans), het beroep of een vanitassymbool afgebeeld.

De overlijdensdatum wordt weergegeven volgens de joodse jaartelling, die telt vanaf de schepping en begint in september. De christelijke jaartelling is globaal te berekenen door van het joodse jaartal 3760 af te trekken.

Uiteraard is de joodse grafsteen ook aan trends onderhevig. De geleidelijke overgang van het gebruik van het Hebreeuwse schrift naar het Westerse en Hebreeuwse schrift en nog later vrijwel alleen het Westerse schrift valt chronologisch af te lezen van de joodse grafstenen.

jonggestorven man

5648-3760=1888

jonggestorven vrouw

wereldwijd

Voor de Tweede Wereldoorlog bedroeg het aantal Joden wereldwijd naar schatting ongeveer 18 miljoen. Na de Holocaust waren daar nog ongeveer 12 miljoen van over. Vandaag lopen de schattingen uiteen van 13.0 tot 14.6 miljoen Joden, ruwweg 0.2% van de totale wereldbevolking.

10 tot 15% daarvan worden tot de orthodoxe Joden gerekend.

Uitgaande van de lage schatting (13.0 miljoen) leven ongeveer 5.7 miljoen in Noord-Amerika, 5.3 miljoen in Azië (waarvan het merendeel in Israël), 1.5 miljoen in Europa, 0.3 miljoen in Zuid-Amerika, 0.1 miljoen in Australië/Oceanië en 0.1 miljoen in Afrika. In Nederland leven er rond de 33.000 Joden.

volgende keer: *Sefardim* en *Azkenazim*

Joodse begraafplaatsen zijn vaak oude begraafplaatsen, zo niet de oudste begraafplaatsen, omdat ze volgens de joodse traditie niet geruimd mogen worden. Ze vormen dan ook een waarlijk stenen archief. Ook de herkomst van de verschillende joodse groeperingen is eruit af te leiden: de *Sefardim* en de *Azkenazim*.

